

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed
Journal No. 47026

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XI, Issue - II,
March - August - 2023
English / Marathi

Impact Factor / Indexing
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

**AJANTA
PRAKASHAN**

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XI

Issue - II

March - August - 2023

English / Marathi

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47026

Single Blind Review/Double Blind Review

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2023 - 7.537
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dir), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील तुफान सेनेचे योगदान डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	१-७
२	लोकोत्तर स्त्री समाजसुधारक : पंडिता रमाबाई डॉ. नागणे हणमंत बाळकृष्ण	८-१४
३	स्वतंत्र भारताची रणरागिणी : हौसाताई पार्टील प्रा. डॉ. बिरू ज्ञानू राजगे	१५-१७
४	वाशाहा (ता.-मोखाडा, जिल्हा-पालघर) येथील लेणी एक ऐतिहासिक स्थळ डॉ. संतोष हनुमंत जाधव	१८-२२
५	समाजसुधारक आणि महिला सबलीकरण : एक अभ्यास प्रा. डॉ. कदम संतोष तुकाराम	२३-२७
६	मलकापूर शहराचा आर्थिक विकास प्रा. डॉ. सोनावले राजेंद्र रघुनाथ	२८-३७
७	प्राचीन भारतातील वडार मजूर : एक दृष्टिक्षेप जगन्नाथ बाबासो सावंत	३८-४६
८	पश्चिम महाराष्ट्रातील स्त्री सुधारणा चळवळीतील पंडिता रमाबाई यांचे कार्य श्री. जमादार फिरोझखान इमाम	४७-५२
९	डॉ. रखमाबाई - एक अनोखे स्त्रीत्व प्रा. कुंभार संध्या शिवाप्पा	५३-५७
१०	उषा मेहता यांचे चले जाव चळवळीतील कार्य डॉ. निळकंठ कामण्णा लोखंडे	५८-६३
११	पश्चिम महाराष्ट्रातील क्रांतिकारी स्त्रिया प्रा. प्रिया अशोक क्षीरसागर	६४-६६
१२	क्रांति वीरगणा हौसाताई पार्टील प्रा. सचिन शंकर ओवळ	६७-७०
१३	सातारा वस्तुसंग्रहालयातील तलवार : एक ऐतिहासिक अभ्यास सौ. सुजाता सचिन देशमुख	७१-७७
१४	हिंदू कोड बिल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. विनोद किसन आखाडे	७८-८१
१५	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे बदलते स्थान प्रा. अमित अरुण कदम	८२-८८

६. मलकापूर शहराचा आर्थिक विकास

प्रा. डॉ. सोनावले राजेंद्र रघुनाथ

डॉ. पतंगराव कदम महाविद्यालय, रामानंदनगर (बुर्ली), ता. पालूस, जि. सांगली.

प्रस्तावना

विशाळगड किल्ल्यामुळे मलकापूर भागात प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. या भागाला ऐतिहासिक, धार्मिक आणि राजकीय वारसाही लाभलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आर्थिक दुर्बलता होती. शेतमजूर, कारागीर, लहान शेतकरी आणि किरकोळ व्यापारी यांची आर्थिक परिस्थिती बिकट होती. अनेक कुटुंबे खाजगी सावकारीच्या विळख्यात गुरफटलेली होती. त्यांना कामातून मिळालेले पैसे हे कर्जाच्या व्याजावर खर्च होत. परंपरागत कृषी पद्धत, अज्ञान, अनियमित पाणी पुरवठा आणि शेतीमालाचे अनिश्चित भाव इ. समस्या शेतकऱ्यांच्या होत्या. शेतकरी शेती कामासाठी आणि शेतीपूरक व्यवसायासाठी कर्ज काढत पण कर्जाची परतफेड करताना शेतकऱ्यांना अडचणी येत असत. खाजगी सावकाराच्या भरमसाठ व्याजामुळे शेतकऱ्यांची पिळवणूक होत असे. शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य, मागासलेपणा दूर करून त्यांना मदतीची गरज होती. महाराष्ट्रात सहकार चळवळ सुरू झाल्यानंतर त्यांच्यात सुधारणा होवू लागली. नैसर्गिक अनुकूल हवामान, पाऊस, जमिनीची सुपीकता, मानवी कष्ट, सुधारित शेती अवजारे, जमिनीला होणारा कृत्रिम पाणी-पुरवठा आणि बी-बियाणे इत्यादी घटकांवर पिकांची उत्पादन क्षमता अवलंबून असते. अशाप्रकारे मलकापूर शहराच्या आर्थिक विकासावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. मलकापूरची जमीन

भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. कोल्हापूर परिसरात काळी, तांबडी, मळी व खारी अशा चार प्रकारची उत्तम, मध्यम आणि हलकी जमीन आढळते. विशेषतः मलकापूर भागात काळी, तांबडी आणि खारी स्वरूपाची जमीन आढळते. उत्तम प्रकारच्या जमिनीतून बागायती पिके घेतली जात. या जमिनीला वर्षभर पाणी पुरवठा केला जात. उत्तम प्रकारात काळी आणि तांबट जमिनीचा समावेश होतो. काळी जमीन नद्यांच्या खोऱ्यांत आणि तांबडी जमीन सहयाद्रीजवळच्या ढोंगर उतरणीवर व ओढ्यांच्या खोऱ्यांत आढळते. तांबड्या जमिनीत लोहाचे प्रमाण अधिक असते. अशी जमीन जिल्ह्यात पन्हाळा, भुदरगड पेटयात व विशाळगड आणि बावडा जहागिरीत मोठ्या प्रमाणात आढळते.^१

२. शेती हंगाम

शेती व्यवसायात खरीप आणि रब्बी असे दोन हंगाम असतात. नैऋत्य मान्सून पावसावर जी पीके घेतली जातात त्यांना 'खरीप' पीके म्हणत आणि ईशान्य मान्सून पावसावर जी पीके घेतली जातात त्यांना 'रब्बी' हंगाम म्हणतात.^१ मलकापूरमधील शेतकरी खरीप हंगामासाठी नैऋत्य मान्सून पावसावर अवलंबून असत. रोहिणी नक्षत्रातील पावसाच्या सरीचा शेतीच्या मशागतीसाठी चांगला उपयोग होतो. या भागातील शेतकरी या हंगामात भात, नाचणी, चरी, सावा, राळा, खरीप ज्वारी, भुईमूग, कापूस आणि तंबाखू इत्यादी पीकांचे उत्पादन घेत असत. तसेच रब्बी हंगाम हा ऑक्टोबर महिन्यापासून सुरू होवून तो मार्चमध्ये संपतो. मलकापूरतील शेतकरी या हंगामात ईशान्य मान्सून पावसावर आधारित रब्बी ज्वारी किंवा शाळू, हरभरा आणि गहू इत्यादी पीकांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतात.

३. शेतकरी जीवन

मलकापूरच्या लोकांचा उदरनिर्वाह हा शेतीवर आधारित आहे. जिल्ह्यातील शेतकरी अतिशय कष्टाळू व प्रयोगशील असलेला दिसतो. शेती सुधारणा करून जास्त उत्पन्न घेण्याकडे त्यांचा कल दिसतो. शेती काम करणा-यां शेतक-यांना कुणबी म्हणत. शेतकरी मध्यम उंचीचे, सुदृढ बांध्याचे आणि भात, भाकरी व मसालेदार भाजी खाणारे आहेत. स्त्रिया घरकाम सांभाळून पुरुषांच्या बरोबरीने शेतात काम करतात. कुणब्याशिवाय शेती काम करण्यामध्ये लिंगायत, जैन, ब्राह्मण, मराठा, मुसलमान, बेरड, धनगर, कोळी, महार व कारागीर इत्यादी जातीचा समावेश होतो. कुणबी शेतकरी मेहनती व जुन्या चालीरिती न सोडणारे आहेत जैन आणि लिंगायत शेतकरी कष्टाळू आहेत. ब्राह्मण व मराठा शेतकरी शेतात स्वतः काम न करता गडी लावून शेती करत. कुणब्यापेक्षा मुसलमान शेतकरी कष्ट कमी करत असत. शेती कमी किफायतशीर असल्यामुळे बेरड, धनगर, कोळी आणि महार इत्यादी शेतकरी व कारागीर लोक आपला व्यवसाय सांभाळून शेती करीत.^१

४. जलसिंचन

पूर्वी कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्व शेती पावसावर अवलंबून होती. शेतीला कृत्रिम पाणी पुरवठ्याची सोय केल्यावर उत्पादनात वाढ होईल हे शासनाच्या, शाहू महाराजांच्या आणि शेतक-यांच्या लक्षात आल्यानंतर त्यांनी शेतीला कृत्रिम पाणी पुरवठा करण्यासंदर्भात महत्वाची भूमिका बजावली. त्यासाठी नद्यावर धरणे, तळी, विहिरी आणि प्रकल्प बांधून पाणी साठ्याचा उपयोग शेती कामासाठी केला.

१. कालवे

कोल्हापूर भागात राजर्षी शाहू महाराजांनी 'राधानगरी' धरण बांधल्यानंतरच या भागात कालवे झाले. विशेषतः कासारी, कडवी आणि जांभळी मध्यम प्रकल्पांने शाहूवाडी तालुक्यातील बरीचशी जमीन बागायतारखाली आली. नद्यावर कोल्हापूर पद्धतीचे बंधारे बांधून उपसा जलसिंचनाद्वारे जास्त क्षेत्र ओलिताखाली आणले.

२. धरणे व पाट

पावसाळयात नदी व ओढयांना भरपूर पाणी असते. या नदी नाल्यावरती तात्पुरते बांध घालून शेतीला पाणी पुरवठा केला जातो. मलकापूरच्या डोंगराळ भागात बांध व पाट हे मातीने घालत असत. नद्या-ओढयांच्या पाण्याला उतार असल्याने हे पाट जानेवारी-फेब्रुवारी दरम्यान कोरडे पडत असत.

३. विहिरी

मलकापूर भागात जी बागायती शेती केली जात होती ती विहिरीच्या पाण्यावर आधारित केली जात होती. कोल्हापूर जिल्हयात सन १८९३ मध्ये विहिरींची संख्या १२०१६ इतकी होती. पाट बांधण्यासाठी आणि विहिरी खोदण्यासाठी सरकारकडून शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत केली होती. शेतात विहिरीच्या पाण्यावर नगदी पिके आणि भाजीपालाही घेतला जात असे. नारायण केरबा पाटील यांच्या मुलाखतीतून अशी माहिती मिळाली की नदीवरील धरणे, बंधारे आणि तलावाच्या पाणी साठ्याचा शेती कामासाठी चांगला उपयोग झाला. शेतीतून मिळणा-या ऊस व भात उत्पादनात वाढ झाली. त्यामुळे आमची आर्थिक परिस्थिती सुधारत आहे. असे त्यांनी सांगितले.*

५. कृषी उत्पादने

मलकापूरातील बहुतांशी लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. मानवी कष्ट व शेतीची मशागत करण्यासाठी वापरली जाणारी अवजारे हे धान्य उत्पादनातील महत्वाचे घटक आहेत. कृषी उत्पादने खरीप व रब्बी अशा दोन हंगामात घेतली जातात. तृणधान्यामध्ये गहू, ज्वारी, मका, राळे, बरी, भात, ही पीके घेतली जात. कडधान्यामध्ये हरभरा, हुलगा, मूग, उडीद, चवळी आणि मटकी ही कडधान्ये घेत. तेलवियामध्ये जवस, करडई, भुईमूग, तीळ, कारळे इत्यादी आणि बागायती पीकात ऊस, तंबाखू, कापूस तसेच आंबा, नारळ, केळी, पेरू इत्यादी पीके शेतकरी घेत असतात.

१. भात

मलकापूरच्या डोंगराळ भागात भात पीक मोठ्या प्रमाणात घेतात. सोयीनुसार पाभारीच्या सहाय्याने, टोकण पद्धतीने किंवा लावणी पद्धतीने भाताची पेरणी शाहूवाडी, पन्हाळा, बावडा, राधानगरी, भुदरगड आणि आजरा तालुक्यातील शेतकरी करतात. लावणी पद्धतीत प्रथम रोपे तयार करण्यात येतात. त्यासाठी योग्य जमिनीचा तुकडा निवडून तो तुकडा मार्च-एप्रिल

महिन्यात नांगरून व ढेकळे फोडून भुसभूशीत करून गादी वाफे तयार करतात. पाऊस पडल्यानंतर वाफ्यांमध्ये बी पेरून २०-२५ दिवसानंतर रोपास सहावे पान फुटल्यावर ती रोपे काढून त्यांची पिकासाठी तयार केलेल्या जमिनीत लागण करतात. या भागात अनेक प्रकारचा भात पिकवला जातो, उदा. मुगद, शिरेसाळ, करणेमाळ, आंबेमोहोर, सोमसाळ, वायंगणी, पडवळ, बरगळ, रावळी, तामसाळ, जिरगे इत्यादी.^५

२. नाचणी

नाचणी हे पीक प्रामुख्याने आजरा, भुदरगड, चंदगड, गडहिंग्लज, राधानगरी व शाहूवाडी मलकापूर या ठिकाणच्या डोंगराळ व जास्त पावसाच्या भागात हलक्या प्रतीच्या जमिनीत घेतात. नाचणीचे हे पीक मुख्यतः पावसावर अवलंबून असते. नाचणीची रोपे टणक असल्यामुळे हलक्या प्रतीच्या जमिनीत चांगली वाढतात. हे पीक नोव्हेंबर महिन्यात तयार होते. जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातील गरीब लोकांचे नाचणी हे प्रमुख अन्न आहे. नाचणीचा तृणधान्य पीकांमध्ये जरी तिसरा क्रमांक असला तरी नाचणी खालील क्षेत्रात सारखी घट होताना दिसते.^६

३. गहू

भात, ज्वारी आणि नाचणीच्या पिकानंतर गव्हाचा क्रमांक लागतो. या पिकाखालील क्षेत्र शाहूवाडी, मलकापूर, हातकणंगले व शिरोळ या भागात जास्त आहे. प्रामुख्याने गव्हाचे पीक हे रब्बी हंगामात जलसिंचन करून घेतात. खपली नामक जातीची लागवड लोकप्रिय आहे. गव्हाची पेरणी ही ऑक्टोबर-नोव्हेंबर मध्ये केली जाते आणि कापणी व मळणी फेब्रुवारी-मार्च महिन्यात केली जाते. जिल्ह्यातील हवामान व जमिनीचा गुणधर्म यानुसार जिल्ह्यासाठी शासनाच्या कृषी विभागाने निफाड-४, केनफाड-४ या जातींची शिफारस केली आहे. सध्या अधिक उत्पादन देणा-या जातींच्या प्रसारामुळे गव्हाच्या लागवडीत सारखी वाढ होत आहे.^७

४. मका

मलकापूर भागात मक्याचे पीक हे ऊस व हळदीच्या पिकात मिश्रपीक म्हणून शेतकरी घेत असतात. हे पीक जरी बारमाही असले तरी ते प्रामुख्याने रब्बी हंगामात जास्त घेतले जाते. पूर्वी १९५९ सालामध्ये मलकापूर व शाहूवाडी या भागात शेतीतील मक्याच्या पिकांवर हुमणी रोगाचा प्रादुर्भाव झाला होता. या रोगामुळे मक्याचे सारे पीक वाया जाण्याच्या मार्गावर होते. त्यामुळे येथील शेतकरी हवालदिल झाला होता. त्यावेळी मलकापूर नगरपालिकेच्या कर्मचा-यांनी शेतक-यांना या रोगासंदर्भात विविध औषधांचे व फवारणीचे मार्गदर्शन केले होते.^८ सध्या या भागात संकरीत मक्याचीही लागवड सुरू झालेली आहे.

५. ऊस

कोल्हापूर जिल्ह्यातील सर्वात महत्वाचे नगदी पीक ऊस आहे. जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था ऊस या पीकावर आधारित आहे. येथील हवामान व जमीन ऊसाच्या लागवडीसाठी अतिशय पोषक असल्याने या पिकाची लागवड मोठ्या प्रमाणात केली जाते. येथील ऊसाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ऊसापासून तयार होणारा गूळ देशभर प्रसिद्ध आहे. तसेच ऊस साखरेच्या उता-याच्या दृष्टीनेही प्रसिद्ध आहे. ऊसाची लागवड ही आडसाली, पूर्वहंगामी आणि सुरू या तीन हंगामात केली जाते.^१ ऊसाच्या पिकास भरपूर पाण्याची आवश्यकता लागते. मलकापूर भागातील वाढत्या जलसिंचनाच्या सोयीमुळे ऊस पिकाखालील क्षेत्रात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.

६. कॉफी व बटाटा

कॉफी लागवडीचा प्रयोग पन्हाळा-भुदरगड, विशाळगड आणि बावडा येथे करण्यात आला होता. या पिकाचे उत्पादन डोंगर उतारावरील जमिनीत शेतकरी घेतात. पन्हाळा तालुक्यातील तीन दरवाजा बाग आणि भुदरगड या ठिकाणी वेलदोडे लागवडीचा प्रयोग झाला होता. पन्हाळा आणि मलकापूर या भागात शेतकरी मोठ्या प्रमाणात बटाट्याचे उत्पादन घेतात. शेतकऱ्यांना या पिकापासून चांगला मोबदला मिळतो.

६. शेतीची मशागत

पेरण्यासाठी तिफण, विळा, कु-हाड, कुदळ, खो-या, टोपली आणि बैलगाडी इत्यादी साहित्याचा शेतकरी शेती कामासाठी उपयोग करत असत. पूर्वी शेतकरी शेती नांगरण्यासाठी बैले, रेडे यांचा वापर करीत असत. सध्या मात्र तंत्रज्ञानात प्रगती झाल्याने शेती मशागतीसाठी ट्रॅक्टरचा वापर केला जात आहे. पहिल्यांदा जमीन नांगरली जात असे. त्यानंतर कुळवणीने जमीन पूर्ण सपाट केली जात. जमिनीतील वाळलेले गवत वेचून काढत आणि पेरणीसाठी जमीन तयार ठेवत. तिफणीच्या सहाय्याने पेरणी केली जात असे. पेरणी केल्यानंतर फक्त लाकडी दिंड शेतातून फिरविले जात. पिकातील गवत काढण्यासाठी कोळण्याचा वापर करीत. ज्वारी, नाचणी, भात, ऊस, तंबाखू, कापूस, भाजीपाला इत्यादी पिकांची अंतर्गत मशागत वेगवेगळ्या पद्धतीने केली जाते.

७. शेतीसाठी खतांचा वापर

मलकापूरातील शेतकरी शेती उत्पादनात वाढ होण्यासाठी सेंद्रिय खतांचा वापर करत. पूर्वी या परिसरात जनावरांच्या शेणखताचा व मुतारीचा खत म्हणून जास्त प्रमाणात वापर करीत. त्यावेळी रासायनिक खते वापरली जात नव्हती. सध्या मात्र या खताचा वापर होताना दिसत आहे. भाताच्या शेतीसाठी नेहमी शेणखत घालत असत. नदी काठच्या मळी जमिनीत कधीच खत घातले जात नसे. काळ्या व उत्तम प्रतीच्या तांबड्या जमिनीस तीन वर्षातून एकदा खत दिले जाते. लाल व हलक्या

तांबड्या जमिनीला दोन वर्षातून एकदा खत दिले जाते. सेंद्रिय खतांमध्ये जनावरांचे शेणखत, शेळ्या-मेंढ्याचे लेंढीखत, हिरवळीचे खत इत्यादी खतांचा वापर करत. शेळ्या-मेंढ्या शेतात बसविल्यामुळे लेंढ्या व मूत्र शेतात पडत. हे एक उत्तम प्रकारचे खत आहे. शेतकरी हिरवळी खत तयार करण्यासाठी ताग व तीळ शेतात पेरून वाढवत आणि फुले आले की जमिनीत गाडत असत. अशा प्रकारच्या खताचा वापर कमी-जास्त प्रमाणात केला जाई.

८. मलकापूरातील उद्योगधंदे किंवा व्यवसाय

आर्थिक जीवनात व्यापार व उद्योगधंदे यांना महत्त्व आहे. देशाची आर्थिक समृद्धी आणि भरभराट ही शेतीवर अवलंबून आहे. स्वावलंबन हे ग्रामीण व्यवसायाचे ध्येय होते. ग्रामीण भागात लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. शेती व्यवसायावरच शहरी व्यवसाय अवलंबून आहेत. पूर्वी खेडी ही स्वयंपूर्ण मानली जात होती. कारण गावातील लोकांच्या गरजा गावातच भागविल्या जात होत्या. मलकापूर शहरात लहान स्वरूपात व्यवसाय आढळून येतात. कोल्हापूर रत्नागिरी महामार्गावर मलकापूर शहर आहे. मलकापूरच्या सभोवती डोंगराळ भाग आहे. मलकापूर येथे शुक्रवार या दिवशी आठवडी बाजार भरतो. याठिकाणी आसपासच्या खेड्यातून लोक बाजार करण्यासाठी येतात. तसेच लहान मोठे व्यापारीही येथे येतात.

१. हातमाग उद्योग

हातमाग उद्योगासाठी इचलकरंजी प्रसिद्ध आहे. दुस-या महायुद्धपूर्व काळात इचलकरंजीत उत्तम कलाकुसरीच्या नवनवीन त-हेच्या पातळांचे किंवा साडयांचे उत्पादन घेतले जात होते. त्यामुळे इचलकरंजी शहराला 'महाराष्ट्राचे मॅचेस्टर' असे म्हणतात. सन १८४५ मध्ये हातकणंगले तालुक्यात ६३६ हातमाग होते. त्यापैकी २३६ हातमाग एकट्या इचलकरंजीत होते. हा व्यवसाय मुख्यत्वेकरून साळी, कोष्टी, जिनगर व मुसलमान हे लोक करीत असत. खादी, धोतर, पंचा, रेशमी व ब्रिगरेशमी घडीची लुगडी आणि रूमाल इत्यादी प्रकारचे उत्पादन करीत असत. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कोल्हापूर संस्थानात एकूण ३१०२ हातमाग होते. हा उद्योग गडहिंग्लज, करवीर, शिरोळ, भुदरगड, बावडा, पन्हाळा, कागल, इचलकरंजी आणि विशाळगड, मलकापूर येथे सुरू होता. ^{१०}

२. गूळ उद्योग

कोल्हापूर परिसरात गूळ तयार करणे हा फार जुना उद्योग आहे. ऊसापासून रस काढून मोठ्या काहीलीत उकळवून गूळ तयार केला जातो. सन १८४५ पासून गूळाची निर्यात या भागातून कच्छ, काठेवाड आणि गुजरातमधील इतर भागात केली जात असे. कोल्हापूरच्या पश्चिमेकडे अनुस्करा घाटातून गूळ रायगड जिल्ह्यातील नागोठाणे बंदरात जात असे तेथून त्याची जलमार्गाने निर्यात होत असे. पन्हाळा पेठ्यात व आजरा भागात गूळ बनविण्याचा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात आढळतो. मलकापूर येथील गूळाची बाजारपेठ प्रसिद्ध आहे. सुरेश विकास घोरपडे यांनी सांगितले की, गूळाच्या उत्पादनातून

शेतकऱ्यांना चांगला फायदा होतो. मजुरांनाही रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे त्यावरती त्यांचा उदरनिर्वाह चालत आहे.^{११} गूळाच्या व्यापाराला उत्तेजन देण्यासाठी शाहू महाराजांनी सन १९०५ मध्ये कोल्हापूरात 'शाहुपूरी' बाजारपेठेची स्थापना केली. एकंदरीत जिल्ह्यातील हवा, पाणी आणि जमीन ऊसाच्या पिकाला अगदी योग्य असल्यामुळे येथे चवदार व टिकाऊ गूळ तयार होतो. त्यामुळे कोल्हापूरी गूळ संपूर्ण भारतात प्रसिद्ध आहे.^{१२}

३. सराफ उद्योग

मलकापूर या ठिकाणी सोन्या-चांदीचे दागदागिने तयार करणारी लहान मोठी दुकाने आहेत. येथील हा एक चांगला उद्योग आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील 'कोल्हापूरी साज' हा दागिना महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. सन १९०४ मध्ये हुपरी येथे कृष्णाजी रामचंद्र पोतदार यांनी पहिला 'चांदी कारखाना' सुरू केला. या व्यवसायात सोनारा व्यतिरिक्त मराठा, ब्राह्मण, जैन आणि मुसलमान इत्यादी समाजातील कारागीरही काम करतात. हे कारागीर सोन्या चांदीच्या दुकानदारांच्या मागणीप्रमाणे दागिने तयार करून देतात. उदा. कोल्हापूरी साज, बोरमाळ, नेकलेस, बांगड्या, गोफ, अंगठ्या, भांडी, पायातील जोडवी आणि देवादिकांच्या मूर्ती इत्यादीचे उत्पादन घेतले जाते.^{१३}

४. कुंभार उद्योग

कुंभार समाजातील लोक प्रामुख्याने मातीची भांडी, विटा आणि कौले तयार करण्याच्या कामात गुंतलेले आहेत. मातीची भांडी तयार करण्यासाठी लाकडी चाकाचा उपयोग केला जातो. सध्या विजेवर चालणारे 'शैला' नावाच्या नविन सुधारित चाकाचा वापर करत. ग्रामीण भागातील काही कुंभार अजूनही परंपरागत बलुतेदार पद्धतीने व्यवसाय करतात. विटा, कौले व मातीची भांडी बनविण्याचा उद्योग कोल्हापूर, हलकर्णी, जयसिंगपूर, वडगाव, हुपरी, कोडोली, मलकापूर, राशिवडे इत्यादी ठिकाणी हा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात चालतो.^{१४}

५. बुरूड उद्योग

मलकापूर शहरात बांबूपासून वेगवेगळ्या प्रकारच्या वस्तू बनविण्याचा उद्योग प्रामुख्याने 'बुरूड आणि कोरवी' या जमाती करतात. बांबूपासून सूप, दूरडी, तट्टे, पाट्या, शिबरी आणि ईरली अशा अनेक वस्तू तयार करतात. विशेषतः 'कोरवी' जमातीचे लोक धान्याचा साठा करण्यासाठी शेतकऱ्यांना लागणा-या 'कणग्या' तयार करतात. तसेच बुरूड हे लोक घरगुती उपयोगासाठी लागणा-या वस्तू तयार करत. बांबूपासून तयार होणा-या वस्तूसाठी मलकापूर बाजारपेठ प्रसिद्ध आहे. या भागात भरपूर पाऊस असल्याने पावसापासून बचाव करण्यासाठी येथील लोक 'ईरले' चा वापर शेतीकामासाठी सर्रास करतात. त्यामुळे ईरल्याचे उत्पादन जास्त प्रमाणात घेतले जाते. या उद्योगातून 'बुरूड व कोरवी' जमातीचा आर्थिक फायदा होत आहे.

६. चर्मोद्योग

चर्मोद्योग हा चांभार आणि ढोर लोक व्यवसाय करत, जनावरांच्या कातडीपासून वस्तू तयार करत. याचा समावेश चर्मोद्योगात होतो. चामड्यापासून कातडी वस्तू तयार करण्यासाठी कातड्यावर विविध प्रक्रिया करावी लागते त्यास 'कातडी कमावणे' असे म्हणतात. कमावलेल्या कातड्या पासून चांभार लोक चपला, जोडे, मोट, पखाल आणि लगाम तयार करतात.^{१५}

९. वाहतूक आणि दळणवळण

आर्थिक विकासावर वाहतूक व दळणवळण साधनाचा फार मोठा परिणाम होतो. लोकांच्या दैनंदिन गरजा आणि आर्थिक गरजांची पूर्तता ही या साधनामुळे पूर्ण होते. आर्थिक विकासातील समतोलपणा साधण्यासाठी दळणवळणाचा उपयोग होतो. पूर्वी सन १९४४ पर्यंत वाहतूक व दळणवळणासाठी बैलगाड्या, टांगे, घोडे या साधनाचा वापर करत. १९ व्या शतका अखेरीस जिल्ह्यात अनेक नव-नवीन रस्ते होण्यास सुरुवात झाली. पुढे २० व्या शतकात वाहतुकीमध्ये रेल्वे, ट्रक, टेम्पो, चार चाकी आणि दोन चाकी इत्यादी सर्व वाहनांचा वापर करू लागले. दळणवळणामध्ये घाट, रस्ते, जलमार्ग, लोहमार्ग, पूल, पोस्ट व तार ऑफिस इत्यादींचा वापर केला जातो.

१. रस्ते

कोल्हापूराला कोकण समुद्रकिना-यापर्यंत जाण्यासाठी आंबा, फोंडा आणि आंबोली घाटात मोठे रस्ते बांधले आहेत. आंबा घाटाचा रस्ता रत्नागिरीला जातो. हा रस्ता कोल्हापूराला पंचगंगा नदीवरून नावली, आवळी, बांबवडे आणि मलकापूर मार्गे आंबा गावास जातो. आंबा या गावाच्या नावावरून रस्त्याला 'आंबा घाट' असे नाव पडले.

२. घाट

वाहतूक दळणवळणासाठी घाटांना ऐतिहासिक महत्त्व आहे. हे घाट डोंगर रांगांच्या व भूपृष्ठांच्या विभाजनामुळे झाले आहेत. डोंगररांगेचा माथा व त्याच्या पलिकडील भूभागाला 'घाटमाथा' असे म्हणतात. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या व्यापार व वाहतूकीसाठी आंबा, फोंडा आणि आंबोली हे तीन घाट महत्त्वाचे आहेत. त्यामध्ये विशेषतः मलकापूर संदर्भातील आंबा घाटाचा उल्लेख करता येईल. आंबा घाटाला रत्नागिरी-कोल्हापूर- मिरज-विजापूर हा राज्य महामार्ग जातो. आंबा घाट कोल्हापूर जिल्ह्यातील शाहूवाडी तालुक्यात असून कोल्हापूरच्या वायव्येस ६० कि.मी. अंतरावर आहे. कोल्हापूरच्या वायव्येस सुमारे ४८ कि.मी. अंतरावर 'अणुस्कुरा घाट' आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूरहून येणारा शाहूवाडी तालुक्यातील सद्याचा राजापूर-मलकापूर मार्ग याच घाटाला जातो.^{१६}

३. पूल

वाहतुकीसाठी 'शाळी' नदीवर मलकापूरजवळ ३० फूट रुंदीचा ५ कमाना असलेला दगडी पूल बांधण्यात आला आहे. या पुलाच्या बांधकामासाठी ३८०५०/- रुपये एवढा खर्च आला. तसेच मलकापूर शहराच्या पश्चिम बाजूस गाडेगौडाजवळ कडवी नदीवर पूल बांधला आहे. हा पूल पूर्णतः दगडात असून ३० फूटाच्या ५ कमाना आहेत. या पूलाच्या बांधकामासाठी ३५४००/- रुपये खर्च आला. सन १८८२ साली या पूलाचे काम पूर्ण झाले.^{१७}

१०. मलकापूरातील सहकारी बँका

सन १९३८ मध्ये 'कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक' स्थापन करण्यात आली.^{१८} हि बँक स्थापन झाल्यानंतर सहकारी चळवळीची वाढ झपाट्याने झाली. याचा परिणाम मलकापूर मध्येही झाला. त्यातूनच कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, पलूस सहकारी बँक, आजरा सहकारी बँक, वसंतराव चौगुले सहकारी बँक, राजर्षी शाहू सहकारी बँक, लोकमान्य नागरी सहकारी बँक, आजरा व्यापारी सहकारी बँक, जयवंतराव काटकर सहकारी बँक, मलकापूर अर्बन बँक, इचलकरंजी अर्बन बँक, बी.वाय.पाटील सहकारी बँक, सहयाद्री नागरी सहकारी बँक आणि श्री वीरशिव सहकारी बँक इत्यादी बँका मलकापूरच्या विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. तसेच मलकापूर येथे जिल्हा प्राथमिक सहकारी बँकेची शाखा सुरू झाली. सहकारी संस्थांचे उपनिबंधक श्री.बी.बी.शेळके यांचे हस्ते उद्घाटन झाले. समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षक संघाचे अध्यक्ष श्री.शिवाजीराव पाटील हे होते.^{१९} या बँकांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना बी-बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके इत्यादी कारणाकरीता प्राथमिक बँकामार्फत अल्प मुदतीची कर्जे दिली जातात.

११. समारोप

शिलाहार, यादव, बहामनी, मोघल, मराठे, इंग्रज अशा अनेक घराण्यांनी व राजसत्तांनी विशाळगड जहागिरीवर राज्य केले. या सर्व सत्तांचा अमल या भागावर प्रस्थापित झाला होता. या सर्वांची सत्ता उलटवून टाकण्यात मराठ्यांना सहाय्य करण्यात परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधी आणि त्यांच्या वंशजांनी महत्वाची भूमिका बजावली. विशाळगडचे जहागिरदार म्हणून प्रतिनिधीचे नाव पुढे नावारूपास आले. मलकापूर येथील प्रतिनिधींचा राजवाडा आजही वरील सर्व घटनेचा साक्षीदार आहे. संस्थानकालीन नगरपालिका आजही अस्तित्वात आहे. गूळाच्या बाजारपेठेसाठी मलकापूर प्रसिद्ध आहे. बांबू पासून तयार होणा-या वस्तूकरीता मलकापूरची वेगळी ओळख आहे. अशाप्रकारे मलकापूरला ऐतिहासिक, आर्थिक, धार्मिक आणि पर्यटनांच्या दृष्टिकोनातून महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ

१. चौधरी कि.का., कोल्हापूर जिल्हा गॅझेटियर, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई, १९८९ पृ. १९३
२. किता, पृ. १९४
३. मोडक बालाजी प्रभाकर, उपरोक्त, पृ. १८
४. मुलाकत-नारायण केरबा पाटील, दि. २८ ऑगस्ट २०१६
५. मोडक बालाजी प्रभाकर, उपरोक्त, पृ. १९
६. चौधरी कि.का., उपरोक्त, पृ. २०२
७. किता, पृ. २०३
८. दैनिक पुढारी, कोल्हापूर, दि. ६ नोव्हेंबर १९५९, पृ. ९
९. चौधरी कि.का., उपरोक्त, पृ. २०४
१०. किता, पृ. २८८
११. मुलाकत-सुरेश विकास घोरपडे, दि. २० मे २०१६
१२. चौधरी कि.का., उपरोक्त, पृ. २७७
१३. किता, पृ. २९५
१४. किता, पृ. २९३
१५. शिंदे (डॉ.) खंडेराव, उपरोक्त, पृ. १६४, १६५
१६. चौधरी कि.का., उपरोक्त, पृ. ४२०
१७. शिंदे (डॉ.) खंडेराव, उपरोक्त, पृ. १८८, १८९
१८. चौधरी कि.का., उपरोक्त, पृ. ३५२
१९. दैनिक पुढारी, कोल्हापूर, दि. ५ नोव्हेंबर १८८५